

Hindu Düşünür Dayananda Saraswati'nin Kur'ân'a Yönelik Eleştirileri

Cemil KUTLUTÜRK*

Hindu Thinker Dayananda Saraswati's Criticism of Quran

Citation/©: Kutlutürk, Cemil, (2018). Hindu Thinker Dayananda Saraswati's Criticism of Quran, Milel ve Nihal, 15 (1), 34-56.

Abstract: Religious polemics is a significant research area in the field of History of Religions. Even though there are many precious scientific studies on the Jews-Christian-Muslim polemics, the number of academic researches related to Hindu perception of Muslim as well as their mutual relations of which date backs to early year of Islam is almost nonexistent in Turkish academia. To offer a certain amount of contribution to the field, in this article Dayananda Saraswati, who has impressed modern period of Hinduism with his distinctive thoughts and became the founder of Arya Samaj, a reformist movement originated in Hinduism, has been selected a model. Saraswati's criticism on the style of Quran and its contents has been examined by focusing on his masterpiece book called *Satyarth Prakash* written originally in Hindi, which means "the light of truth". It is also aimed in this paper to inform the readers on the Hindu-Muslim polemic tradition and to guide to skilled researchers who are interested in the field of Indian religions and history.

Key Words: Arya Samaj, Hindu Muslim polemics, criticism of Islam, reformist movements, Quran.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı [cemilkutluturk@gmail.com].

Atıf/©: Kutlutürk, Cemil, (2018). Hindu Düşünür Dayananda Sarasvatî'nin Kur'an'a Yönelik Eleştirileri, Mîlel ve Nihal, 15 (1), 34-56.

Öz: Farklı din mensuplarının birbirlerine karşı yazdıkları savunma veya eleştiri içeren metinlerden oluşan reddiye geleneği, Dinler Tarihi için önemli bir çalışma alanıdır. Ülkemizde Yahudi-Hıristiyan-Müslüman reddiye geleneğini konu alan çok kıymetli çalışmalar mevcuttur. Fakat kökleri İslâm'ın ilk yıllarına kadar uzanan Hindular ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri ve her iki dinî geleneğe mensup bireylerin birbirlerine yönelik bakışını konu edinen çalışma yok denecek kadar azdır. Bu alana katkı sunmak amacıyla kaleme alınan bu yazıda, fikirleriyle modern dönem Hindu düşüncesine yön vermiş ve Arya Samac hareketinin kuruculuğunu üstlenmiş olan Dayananda Sarasvatî'nin, Kur'ân-ı Kerim'in üslubuna ve muhtevasına dair eleştirileri incelenmiştir. Konu daha ziyade onun *Satyarth Prakaş* (Hakikat Nuru) adlı eserine dayanılarak ele alınmıştır. Böylece Hindu-Müslüman reddiye geleneği hakkında okuyuculara bilgi verilmiş ve bu alanda yeni çalışmaların yapılması hususunda birikimli araştırmacıların teşvik edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arya Samac, Hindu-Müslüman reddiye geleneği, İslâm eleştirisi, ihya hareketleri, Kur'ân.

Giriş

Hindistan on birinci asrın başından on dokuzuncu asrın ortalarına kadar Müslümanlar tarafından idare edilmiş, sonrasında ise İngilizlerin egemenliği altına girmiştir. Hindistan'ı, "Arilerin vatanı" anlamında *Aryavarta*¹ şeklinde isimlendiren ve bu bağlamda Hinduların aslî vatanı olarak gören milliyetçi kanat, dış unsurların kendileri üzerinde uzun yıllar hâkimiyet kurmasını kabullenememiştir. Onlar, yabancıların baskısı yüzünden Hinduların dinî uygulamalarını özgürce yerine getiremediklerini ve çeşitli nedenlerden dolayı din değiştirmek zorunda kaldıklarını ileri sürmüşlerdir. Diğer inanç ve kültürleri, Hindu dini sahasında yaşanan gerilemenin ve yozlaşmanın sebebi olarak görmüşlerdir. Bununla birlikte dinî ve içtimai hayatta vuku bulan bu tür olumsuz hadiselerin sebeplerini dış faktörler kadar Hindu dini geleneğinde ortaya çıkan bir takım eksik veya yanlış uygulamalara bağlayanlar da olmuştur. Bu düşüncede olanlar, kast sistemi yüzünden ortaya çıkan adaletsizlikleri, eğitim seviyesindeki geri kalmışlığı ve Hinduizm'in aslında olmayan bir takım inanç ve uygulamaların topluma dikte edilmiş olmasını din alanında yaşanan gerilemenin başlıca sebepleri arasında görmüşlerdir.

¹ M. Monier Williams, *A Sanskrit-English Dictionary (I-II)*, Indica Books, Varanasi, 2008, c. I, s. 229.

Modern dönemde öne çıkan Hindu düşünürlerden bazıları, dört bin yıllık inanç ve geleneklerini Hindistan’da daha etkin hale getirmek ve canlı tutmak amacıyla bir takım ihya hareketleri başlatmışlardır. Bunlar, dinî inanç ve kültürlerinde tespit ettikleri sorunları düzeltme çabası içinde olmakla kalmamışlar aynı zamanda gerilemenin sebebi olarak gördükleri diğer inanç ve gelenekleri de çeşitli yönlerden tenkit etmişlerdir. Svami Dayananda Sarasvati’nin öncülüğünü yaptığı “erdemli topluluk” manasındaki Arya Samac², sözü edilen yenilikçi hareketlerin başını çekmiş ve en etkililerinden biri olmuştur. Bu makalede ilk olarak bu hareketin ortaya çıkış süreci ve temel özellikleri ele alınmış, ardından Dayananda Sarasvati’nin Hintçe kaleme almış olduğu “Hakikat Nuru” anlamına gelen *Satyarth Prakaş* adlı eserinden hareketle Kur’ân-ı Kerîm’e yönelik eleştirileri incelenmiştir.

1- Arya Samac Hareketinin Ortaya Çıkış Süreci

Asıl adı Mula Şankara olan Dayananda Sarasvati 1825 yılında Guccerat eyaleti sınırları içinde yer alan Tankara kasabasında brahmin kastına mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren iyi bir din eğitimi almış olan Sarasvati, özellikle Vedalar üzerine yoğunlaşmıştır.³ Dinî ve içtimai sahada tecrübe ettiği bir takım hadiseler ile yaşadığı dönemde cereyan eden siyasi ve kültürel gelişmeler, onun hayat görüşünü önemli ölçüde etkilemiş ve ileride kuracağı Arya Samac hareketinin temellerini atmıştır.

Sarasvati’nin gençlik yıllarında yaşadığı bir olay dinî meselelere bakışını değiştirmiştir. Otobiyografisinde yer alan anlatıya göre Sarasvati, bir gün babası ile birlikte bir Şiva tapınağına gider. Burada o, Şiva putuna bakarak derin düşüncelere daldığı esnada bir farenin putun üzerinde gezindiğini ve onun önüne konulan yiyecekten yediğini fark eder.⁴ Putun buna tepki vermemesi Sarasvati’nin dikkatini çeker ve insana benzeyen bu putun kutsal

² Dayananda Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, Vedik Pustakalay, Acmer, 2005, s. 459. Çalışmamızda bu eserin Hintçe orijinali esas alınmıştır. İngilizce çevirisinden de yeri geldiğinde istifade edilmiş ve mukayese yapılmıştır. İncelemelerimizde zaman zaman eksik ve hatalı çeviriler yapıldığı tespit edilmiştir.

³ Pandit Vishun Lal Sharma, *Hand book of the Arya Samaj*, Allahabad, Indian Press, 1912, s. 7.

⁴ Abdülhak Vidyarti, *İslâm aur Ârya Samâc ki pâcâs sâl âvezeş ka netice*, Muslim Press, Lahor, s. 2.

metinlerde okuduğu yüce Tanrı Mahadeva⁵ ile özdeş olamayacağı şeklinde bir düşüncenin zihnine yerleşmesine neden olur. Babası ise ona bu taşın Mahadeva'yı temsil ettiğini ve adanmışların bu put ile yüce Tanrı'ya tapındıklarını anlatır. Bu izahtan yeterince tatmin olmayan Sarasvati, farenin zarar verebileceği bir putun ne kendisini ne de başkalarını koruyabileceğini düşünmeye başlar.⁶

Putu tapmanın faydasız ve geçersiz olduğunu düşünmeye başlayan Sarasvati, bu hadiseden sonra yüce Tanrı'nın mahiyetini sorgulamaya başlamıştır. Bu maksatla o, kendisini uzun yıllar boyunca kutsal metinleri doğru anlamaya ve yorumlamaya vermiştir. Yirmi iki yaşına geldiğinde ise ailesini de terk edip geleneksel Hint usulüne uygun olarak hakikati arama peşine düşmüştür. 1848 yılında Sarasvati tarikatına bağlı Paramanda adında bir zahitle tanışması ve ona talebe olması ise hayatında ciddi dönüşümlere sebep olmuştur. Hocası ona "merhametli olmaktan hoşlanan" anlamında *Dayananda*⁷ adını vermiş ve o tarihten itibaren Mula Şankara, Dayananda Sarasvati adıyla anılmıştır. Bu aşamadan sonra bir *sanyasinn*⁸ olan Sarasvati, edindiği hakikatleri anlatmak için diyar diyar dolaşmaya başlamıştır.⁹

Sarasvati hayatı boyunca Hinduizm'i yeniden şekillendirmek ve yaşadığı topraklarda daha da canlı hale getirmek için büyük çaba harcamıştır. Bu kapsamda o, *gurukula*¹⁰ adı verilen klasik okulların

⁵ "Yüce Tanrı" anlamına gelen *Mahadeva*, Hint dini tarihinde tanrı Şiva için kullanılan isimlerden biri olmuştur.

⁶ Durga Prasad, *An English Translation of the Satyarth Prakash*, Lahore, Vircanand Press, 1908, ss. 2-3. Bu olayın, Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim ile ilgili kıssayla bazı yönlerden benzerlik arz etmesi dikkat çekicidir. Krş. Enbiyâ 21: 51-67.

⁷ "Merhamet gösterme, acıma, şefkat" gibi anlamlara gelen *daya* ile "mutluluk, haz, lezzet" gibi manalara gelen *ananda* kelimelerinin terkibinden oluşan *dayananda* kelimesine "merhamet göstermekten mutluluk duyan, yardım etmekten zevk alan" gibi manalar verilebilir. Bkz. Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, c. I, s. 211, 693; R. Ramçand Patak, *Bhargav Adarş Hindi Şabdkoş*, Bhargav Bookdipo, Varanasi, 1942, s. 346.

⁸ Hindu inancına göre hayatının son safhasında ailesiyle bütün bağlarını kopararak kendini tamamen dinî işlere adayan, dilenerek topladığı yiyecek ve giyeceklerle hayatını devam ettiren zahit.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Sharma, *Hand book of the Arya Samaj*, ss. 9-13; Pandit Lekh Ram and Lala Atma Ram, *Maharşi Swami Dayanand Sarasvati Ci Maharac Ka Civan Charitra*, Lahore, 1897, ss. 3-14.

¹⁰ Kadim Hint eğitim sistemini ifade eden *gurukula*, "rehber" anlamına gelen *guru* ile "aile, yuva" anlamına gelen *kula* kelimelerinin terkibinden oluşur. Klasik dönemde yaygın olan bu eğitim sisteminde öğrencilerin *gurularla* aynı mekânda

açılmasına önem vermiştir.¹¹ Buralarda verilen eğitimlerde Hinduizm'in asli formunu oluşturan Vedalar dönemine ait dinî öğretilerin, ahlaki ilkelerin ve kültürel değerlerin öğrencilere aşılması temel gaye edinilmiştir. Kast farkı gözetilmeksizin ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın bütün öğrencilere *gurular* öncülüğünde otantik kabul edilen Sanskrit metinlerden dersler okutulmuştur. Vedalar döneminde uygulanan ilkelere bağlı olarak kız ve erkek çocuklara ayrı ayrı eğitimler verilmiştir. Bu okullara kayıt yaptıran öğrencilerin giyecek, yiyecek, barınma ve kitap ihtiyaçları, oluşturulan fondan karşılanmıştır. Fakat kaliteli ve istekli öğrenci sayısının azlığı, yeterince maddi destek sağlanamaması, eğitim programına uygun kaynak ve materyal sıkıntısı yaşanması gibi nedenlere bağlı olarak arzulanan hedeflere ulaşılamamıştır. Neticede Sarasvatî'nin belli bir misyon gereği açtığı bu tür okullar, uzun süre ayakta duramamıştır.¹²

Millî şuur vurgusuyla hareket eden Sarasvatî, hedeflerine ulaşmak için eğitim kurumları tesis etmenin yanı sıra ulaştığı yerlerde vaazlar vererek Hinduîleri bilgilendirmeye çalışmıştır. O, bilinçli bir toplum oluşturabilmek için kız ve erkek herkesin eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğine inanmıştır. Toplumsal yaralar olarak gördüğü katı kast kurallarının ve çocuk yaşta evliliklerin önüne geçmeye çalışmıştır. Sarasvatî'ye göre, kişinin bulunduğu kastı belirleyen husus doğum değil, sahip olduğu karakteri ve yaptığı davranışlarıdır. Vedalarda yer alan kast olgusu, doğuma bağlı gerçekleşen bir durum olmayıp insanların niteliklerine ve mesleklerine göre toplumun belli sınıflara ayrılması manasındadır.¹³ Sarasvatî, popüler Hindu inancında yer alan atalara tapınma kültürünü tasvip etmemiş, bunun yerine hayatta olan büyüklere saygı göstermeye ve hizmet etmeye önem verilmesi gerektiğini anlatmıştır. Nitekim Arya Samac teşkilatına mensup bireylerin günlük olarak yapmaya

---

kalıp onlardan ders okumaları; onların hizmetinde bulunup tecrübelerinden yararlanmaları hedeflenmiştir. Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, c. I, s. 528.

¹¹ Bu okullar 1869 yılında Farukabad'da, 1870 yılında Mirzapur, Kasgani ve Aligarh'da, üç yıl sonra da Varanasi'de faaliyete geçmiştir. Bkz. Gulshan Swarup Saxena, *Arya Samaj Movement in India, 1875-1947*, Commonwealth Publishers, 1990, s. 47.

¹² Prasad, *An English Translation of the Satyarth Prakash*, s. 18.

¹³ Lajpat Rai, *A History of the Arya Samaj*, ed. Sriram Sharma, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1992, s. 113.

özen gösterdikleri beş dinî ilkedden biri, “bireyin ebeveynine ve büyüklüklerine hizmet etmesi” anlamına gelen *pitriyacna* olmuştur.¹⁴ Bu ve benzeri görüşlerinden dolayı Sarasvati, kısa sürede belli bir taraftar kitlesine ulaşmıştır. Sarasvati'nin bu başarısında, söylemlerinin muhtevası kadar vaazlarını Sanskritçeden ziyade Hintçe vermesi etkili olmuştur.¹⁵ Kanaatimizce onun Vedalardan anladığı hakikatleri Hintçe izah etmesinin altında yatan sebeplerden biri, dinî öğretileri aktarma işinin sadece din adamı sınıfına has olmadığını; bu görevin ehil olan herkes tarafından üstlenilebileceğini topluma gösterme çabasıdır.

Dayananda Sarasvati savunduğu görüşlerin daha fazla kesim tarafından kabul görmesi için organize ve sistemli hareket edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun için o, 7 Nisan 1875'te Bombay'da *Arya Samac* teşkilatını kurmuştur. “Erdemli topluluk” anlamına gelen bu teşkilatın temel hedefi Hindu şeriatını, bâtil inançlardan ayıklamak ve böylece bireyleri Vedaların asli öğretilerine geri döndürmektir. Bunun yanı sıra başkalarını düşünen, güzel işler yapan, erdemli ve soylu kimselerden oluşan bir topluluk inşa etmektedir. Örgütün bu amacı, Rigveda'da yer alan bir ifadeden hareketle “dünyayı yüceltip mamur etmek” anlamında *krinvantu vişvam aryam* şeklinde sloganlaştırılmıştır.¹⁶

2- Arya Samac Hareketinin Temel İlkeleri

Arya Samac teşkilatı kurulurken hem temel inanç esaslarını hem de kurumsal yapısını şekillendiren yirmi sekiz kural belirlenmiştir. Bu kapsamda Vedalar, başlıca otorite kabul edilmiş, diğer Hindu kutsal metinleri Vedalardaki hakikatlere uygunluğu ölçüsünde ikinci derecede otorite olarak değer görmüştür. Arya Samac teşkilatının

¹⁴ *Mahayacna* olarak bilinen bu beş dinî uygulamanın diğerleri şunlardır: *Brahmayacna*: Sabah ve akşam Tanrı'ya ibadet etmek ve günde bir kez kutsal metinlerden bazı yerler okumaktır. *Devayacna*: Sadeyağ ve diğer bazı malzemeleri ateşte sunma ve bu esnada Vedalardan önemli görülen bazı yerleri okumadır. Güne bununla başlamanın kişiyi hem fizikî hem de ruhsal açıdan temizlediğine inanılır. *Athithiyacna*: Daha önceden davet edilmemiş olan bir zahidi veya eğitilmiş kişiyi bulup onun günlük ihtiyacını karşılamadır. *Balivaişvadeva*: Kişinin maddi imkânı ölçüsünde fakirlere, muhtaçlara, yetimlere ve hayvanlara yiyecek verip onların ihtiyacını gidermesidir. Rai, *A History of the Arya Samaj*, ss. 96-98.

¹⁵ İlk Hintçe vaazlarından birini 1874 yılında Benares şehrinde vermiştir. Öncesinde onun daha çok Sanskritçe kullandığı kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Rai, *A History of the Arya Samaj*, s. 189.

¹⁶ “İndra, inayetini artırarak bütün işlerimizi bereketlendirir, bizi abat eder. Buna engel olan şeyleri de ortadan kaldırır.” Rigveda, 9.63.5.

Veda öğretisinin yayılması için çeşitli faaliyetler yürüteceği, *Arya Prakaş* adıyla haftalık dergi yayınlayacağı, teşkilat üyelerinin doğru, dürüst, ilkeli ve yardımsever olacakları vurgulanmıştır. Her eyalette merkezî bir Arya Samac şubesi kurulacağı ve orada bulunan diğer yapıların bu merkezin birer alt şubesi olarak faaliyet yürüteceği karara bağlanmıştır. Kabul edilen bu ilkelere göre teşkilata mensup her bir üye, her yerde hazır ve nâzır olan yüce Tanrı'ya sena etmeye, ibadet için sadece ona yönelmeye ve daima onu tefekkür etmeye önem verecektir. Ayrıca kökleri Vedalar dönemine uzanan cenaze törenleri gibi ritüelleri yerine getirecektir. Diğer taraftan alın teri ile kazanmış olduğu parasının yüzde birini içten gelerek örgüte bağış olarak verecek ve toplanan bağışlar sadece belirlenmiş amaçlar için kullanılacaktır. Teşkilat, ülkenin maddi ve manevi açıdan kalkınması için gerekli reformları yapmaya özen gösterecek ve bütün insanlığın refaha ve mutluluğa ulaşmasını arzulayacaktır. Bu bağlamda insanlara doğruları uygun bir dille anlatmak üzere karakterli ve eğitilmiş kimseler yetiştirip görevlendirecektir. Başkan, sekreter ve diğer üyeler, haftalık olarak bir araya gelip kendi aralarındaki koordinasyonu sağlayacaklardır. Teşkilat tarafından belirlenmiş ilkelere uygun tutum ve davranış sergileyenler, kurum içinde daha yüksek bir rütbede görevlendirilebilecek, ahlaksız davrananlar ve kötü eylemlerde ısrar edenler ise teşkilat üyeliğinden çıkartılabileceklerdir. Bu tür kararlar alınırken üyelerin ortak kanaati belirleyici unsur olacaktır.¹⁷

Bombay'da belirlenen bu kural ve ilkeler, 24 Haziran 1877 yılında Lahor'da yapılan toplantıda gerek teferruatlı olması gerekse ağır sorumluluklar ihtiva etmesi gibi nedenlere bağlı olarak revize edilmiştir. Neticede on temel ilke belirlenmiş ve bunlar Arya Samac teşkilatına bağlı bütün şubelerce kabul edilmiştir. Söz konusu teşkilatın tüzüğünü oluşturan ve bu teşkilata üye olmak isteyen herkesin onaylaması gereken on temel ilke özetle şunlardan oluşmuştur:

1. Bütün doğru bilgilerin asıl kaynağı Tanrı'dır.
2. Tanrı mutlak doğru, mutlak bilgi sahibi, her şeye gücü yeten, her şeyi kuşatan, âdil, merhametli, başlangıcı ve sonu olmayan, cisimleşmeyen yüce bir varlıktır. Yalnızca ona ibadet edilir.

---

¹⁷ Prasad, *An English Translation of the Satyarth Prakaş*, s. 46; Rai, *A History of the Arya Samaj*, ss. 40-43.

3. Vedalar doğru bilgiyi ihtiva eden kutsal metinlerdir. Her Aryanın en önemli görevi bunları okumak/dinlemek, başkalarına anlatmak ve öğretmektir.
4. Her bir Arya doğruyu tasdik edip doğru olmayı terk etmeye daima hazır olmalıdır.
5. Eylemde bulunmadan önce onun doğru veya yanlış olup olmadığı müzakere edilmeli ve buna göre harekete geçilmelidir.
6. Her bir Aryanın temel amacı bireylerin fizikî, zihnî, manevi ve sosyal koşullarını iyileştirmek ve bütün dünyanın faydası için çalışmaktır.
7. Herkese sevgi, adalet ve layık oldukları değer göz önünde bulundurularak davranılmalıdır.
8. Cahillik yok edilmeli; bilgi ve ilim yaygınlaştırılmalıdır.
9. Bireyler kendi mutluluklarının diğer insanların mutlu olmasından geçtiğini düşünerek hareket etmelidir.
10. Toplumun genelini ilgilendiren meselelerde bireyler bütün farklılıkları bir kenara bırakmalı ve şahsi çıkarlarını ön planda tutmamalıdır.¹⁸

Dayananda Sarasvati ömrünün sonuna kadar Arya Samac hareketinin Hindistan'ın pek çok yerine ulaşması için mücadeleler vermiştir. Yaptığı faaliyetler ile teşkilatın organize hareket etmesini sağlayan Sarasvati, özellikle Bombay, Pencap, Agra, Racasthan, Ahmedabad, Haydarabad ve Guccerat gibi bölgelerde Arya Samac hareketini güçlü hale getirmiştir. Sarasvati'nin ölümünden sonra teşkilat üyeleri arasında bir takım sorunlar ortaya çıkmış olsa da bu hareket¹⁹, Haryana başta olmak üzere ülkenin belli bölgelerinde gücünü korumayı başarmıştır.²⁰ Eğitim, kültür ve dil açısından Hindu

¹⁸ Rai, *A History of the Arya Samaj*, ss. 79-80; Sarasvati, *Satyarth Prakash*, ss. 730-735.

¹⁹ Özellikle et tüketiminin doğru olup olmadığı Arya üyeleri arasında tartışma konusu olmuştur. Et yemenin uygun olmadığını savunan grup, bu görüşlerini Sarasvati'nin bir takım söylemlerine dayandırmaya çalışmışlardır. Bunun karşısında olan zümre ise, on temel ilke içerisinde et tüketimi hususunda kesin bir yasak bulunmadığı gerekçesiyle böyle bir sınırlandırmanın doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir. Neticede bu tür tartışmalar söz konusu hareketin 1892 yılında iki kola ayrılmasına yol açmıştır. Geniş bilgi için bkz. Sharma, *Hand book of the Arya Samaj*, ss. 80-92; "Punjab", *Imperial Gazetteer of India*, 1909. c. XX, s. 291.

²⁰ Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Arya Samac teşkilatına üye olanların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bu hareket, özellikle Pencap eyaleti sınırları içinde kalan Haryana'da güçlü hale gelmiştir. Burada Lala Lajpat Rai, Pandit Lakhpal Rai, Lala Churamani teşkilatın öne çıkan isimleri olmuştur. Haryana

toplum yapısına önemli katkılar sağlayan Arya Samac hareketi, günümüze kadar dinî, içtimai ve siyasi alandaki etkisini hissettirmiştir. Makalenin kapsamı Dayananda Sarasvatî'nin Kur'ân'a yönelik eleştirileri şeklinde belirlendiğinden Arya Samac hareketinin tarihsel süreçte ne gibi aşamalardan geçtiği çalışma konumuzun dışında tutulmuştur.²¹

3- Dayananda Sarasvatî'nin Kur'ân Eleştirisi

Dayananda Sarasvatî'nin temel amacı Veda merkezli Hindu dinini ihya etmektir. Ona göre Veda öğretisinin zaman içerisinde yozlaşmış toplum nezdinde itibar kaybetmesinin nedenlerinden biri Hinduların bu metinlere gereken önemi vermemesi ve kökleri Vedalara dayanmayan bir takım uygulamalar benimsemiş olmalarıdır. Diğeri ise Müslümanlar başta olmak üzere Hindistan'a dışarıdan gelip yerleşen yabancı din ve kültürlerin etkisidir. Zira bunlar ileri sürdükleri görüşler sayesinde Hindulardan bir kısmını kendi saflarına çekerek Veda kökenli dinî öğreti ve uygulamaların zayıflamasına yol açmışlardır. Bunun önüne geçmek isteyen Sarasvatî, tek otorite

---

bölgesi ve halkının sahip olduğu bir takım nitelikler söz konusu teşkilatın burada kök salmasında oldukça etkili olmuştur. Nitekim Haryana, Veda metinlerinin ilk ortaya çıktığı bölgelerden biri kabul edilmiştir. *Rişilerden* bir kısmının burada yaşadığı şeklinde bir inanç nesilden nesile aktarılmıştır. Bu durum burada yaşayan halkın, Veda öğretisi ve kültürüne daha çok bağlı kalmasını sağlamıştır. O yüzden Vedalara dönüş politikası güden Arya Samac, burada daha fazla taraftar edinme imkânı bulmuştur. Diğer taraftan Haryana halkı tarımla uğraşan bir toplum olduğundan öküz ve inek gibi hayvanlara oldukça fazla önem ve kutsallık atfetmişlerdir. Şehirleşmenin az olduğu bu bölgede köy hayatı yaşayan halk için inek geçim kaynağı olmuştur. *Gau Karunanidhi* gibi bazı eserlerinde ineği korumanın önemine vurgu yapan Dayananda, bu görüşleri itibarıyla Haryana halkı nezdinde itibar uyandırmıştır. Arya Samac görüşlerinin burada etkili olmasını sağlayan bir diğer husus, Haryana'da yaşayan alt ve üst kasta mensup bireylerin birbiriyle daha yakın temas kurmuş olmalarıdır. Zira din adamı sınıfından olanlar da burada tarımla uğraşmışlar ve geçimlerini sağlayabilmek için alt kasta mensup kimselerin iş gücünden yararlanmışlardır. Bu ortam, farklı kasta mensup bireyleri birbirine yakınlaştırmış ve aralarındaki keskin sınırları belli ölçüde de olsa kaldırmıştır. Bu durum kasta arasındaki ayrıma karşı çıkan Arya Samac hareketinin bölgede daha rahat yayılmasını sağlamıştır. Bkz. Satyaketu Vidyalankar, *Arya Samaj Ka Itihas*, Arya Svadhyay Kendra, 1988, ss. 290-297.

²¹ Konu ile ilgili detaylı bilgi almak isteyenler teşkilat tarafından kendi kurum tarihlerinin en iyi şekilde işlendiğini var saydıkları Lal Sharma'nın ve Lala Atma Ram'ın eserlerine müracaat edebilirler. Ayrıca Vidyalankar'ın *Arya Samaj Ka Itihas* (Arya Samac Tarihi) isimli eseri, söz konusu teşkilatın ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar geçirdiği aşamaları etraflıca ele almaktadır.

kaynağı olarak Vedaları esas almış, diğer dinî gelenekleri ve kutsal metinleri şiddetli bir biçimde tenkit etmiştir. Temel görüşlerini izah ettiği *Satyarth Prakaş* adlı eserinde²² yer alan şu ifadeler bu konudaki tavrını açıkça ortaya koymaktadır:

“Bu eseri yazmamdaki temel amacım hakikat ışığını (Veda bilgisini) açığa çıkarmaktır. Burada ben doğru olan şeyi doğru, yanlış olan şeyi de yanlış olarak izah etmeye gayret gösterdim. Zira yanlış olan şeyin doğru; doğru olan şeyin de yanlış olarak sunulması hakikatin ortaya çıkmasına mâni olur... Bizler Aryavarta (Arilerin vatanı/Hindistan) denilen bu topraklarda doğmuş olsak da ülkemizde neşet edip yayılmış olan yanlış inanç ve uygulamaları savunamayız. Özü müze yabancı olan bu tür hususları Hindu dini geleneğinden tecrit etmeliyiz. Benzer şekilde bu topraklara yabancı olan ve dışarıdan gelen dinî geleneklerle de mücadele içinde olmalıyız.”²³

Sarasvati'nin yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen hedefine ulaşmak için *Satyarth Prakaş*'ın muhtevasını belirlediği görülmektedir. On dört bölümden oluşan bu eserde, ilk olarak *Aryavarta* halkının dinî gelenekleri üzerinde durulmaktadır. İlk on bölümde Vedalarda öne çıkan dinî öğreti ve uygulamalar hakkında bilgi verilir. Bu kapsamda Tanrı'nın bir oluşu, temel vasıfları, *om* hecesinin kutsallığı, yaratılış, *karma*, *samsara*, *mokşa*, *aşrama*²⁴, *varnaşramadharm*²⁵ gibi hususlar ele alınır. On birinci bölümde ise Vedalara aykırı olduğu gerekçesiyle Hinduizm içinde yaygın olarak görülen bazı inanç ve uygulamalar tenkit edilir. Özellikle Purana ve Tantra türü metinlerde yer alan tanrıların suretlerine tapınma, tapınakta

²² Arya Samac hareketinin temel görüşlerini ihtiva eden bu eser, ilk olarak 1975 yılında yayınlanmış ardından bir takım eksiklikleri ve yazım yanlışları giderildikten sonra gözden geçirilmiş hali 1884'de yeniden basılmıştır. Sarasvati'nin kaleme aldığı başka eserleri de vardır. Örneğin *Veda Bhaşya* adlı çalışması, Yacurveda'nın ve Rigveda'nın çoğu bölümleri üzerine yapılmış Sanskritçe bir şerhtir. Yine *Rigvedadi Bhaşya Bhumika* adlı eseri Veda şerhi üzerine giriş mahiyetinde bir eserdir. Bazı bölümleri Hintçe bazı yerleri Sanskritçedir. Bu eserinde Dayananda, diğer mevcut şerhlerin yanlış bilgiler içerdiğini söyleyerek onlara ithamda bulunmuş ve kendi ilkelerini burada izah etmiştir.

²³ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, ss. 2-3.

²⁴ Hinduizm'de bireyin bütün hayatını öğrencilik, evlilik, münzevilik ve çilecilik şeklinde dört döneme ayırması ve bu şekilde hayatın temel hedefleri olan doğruluk, zenginlik, mutluluk ve kurtuluşu gerçekleştirmesi.

²⁵ Bireyin içinde bulunduğu hayat aşamasına uygun olarak yerine getirmesi gereken görev ve sorumlulukları.

onlara adakta bulunma ve bedenleşme gibi doktrinlerin geçersiz olduğu vurgulanır. Ardından gelen bölümde Hint kökenli dinî akımlar olan Budizm ve Caynizm eleştirilir. On üçüncü bölümde İncil bağlamında Hıristiyanlık, on dördüncü bölümde ise Kur'ân bağlamında İslâm dini tenkit konusu yapılır.

Satyarth Prakaş adlı eserinde Kur'ân'a yönelik özel bir bölüm ayıran Sarasvati, İslâm ve müntesipleriyle ilgili detaylı değerlendirmelerde bulunan Hindu düşünürlerin başında gelmektedir. Sarasvati'nin bu bölümü yazarken Urducadan Hintçeye yapılmış Kur'ân çevirilerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Zira o, çevirisini verdiği Kur'ân ayetlerinin doğruluğu hususunda şüphe duyanların kendisini eleştirmeden önce kullanmış olduğu Kur'ân tercümelerini yapan âlimleri sorgulamaları gerektiğini ifade etmektedir.²⁶ Ana kaynaklara müracaat etmemiş olması bir eksiklik olarak görülse de müellifin Kur'ân'ı belli oranda okuyup muhtevastan haberdar olması önemli bir husustur.

Sarasvati'nin sözü edilen eserinden hareketle Kur'ân'a yönelik eleştirilerini incelediğimiz bu çalışmada,²⁷ müellifin örnek olarak seçtiği Kur'ân ayetlerini kendi bakış açısına göre nasıl anlayıp yorumladığı okuyucuya olduğu gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla birkaç yer dışında kendisine cevap vermek veya tutarsızlığını ortaya koymak gibi bir amaç güdülmemiştir. Konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde dönemin önde gelen Müslüman âlimlerinin çeşitli platformlarda bu tür düşünürlerle karşı itirazlar geliştirdikleri görülmektedir.²⁸ Arya Samac örneğinde Hindu-Müslüman reddiye geleneğinin etraflıca işlenmesi bir makalenin sınırını aşan ve müstakil çalışmalar gerektiren ciddi konulardır. Dolayısıyla bizim böyle bir konuyu ele almamızdaki temel amaçlarımızdan biri de söz konusu mevzuları Türk akademi camiasının dikkatine sunmak ve alt

²⁶ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 641.

²⁷ Sarasvati'nin Hıristiyanlık başta olma üzere diğer dinlere yönelik bakış açısını ele alan bir çalışma yapılması tarafımızdan planlanmaktadır.

²⁸ Arya Samac ile Müslümanlar arasındaki münakaşalar ile ilgili A. Vidyarti'nin *İslâm aur Ârya Samâc ki pacâs sâl âvezeş ka netice* adlı eseri örnek olarak verilebilir. Burada müellif Arya Samac'ın eşitlik, tevhit, kadın hakları ve özellikle de miras konusunda İslâmî değerlerden etkilendiği görüşünü savunmaktadır. Arya Samac'ın kast sistemini reddetmesi durumunda *karma* ve tenasüh inancını da bırakması gerektiğini ifade ederek onların bu ve benzeri konulardaki tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bkz. Vidyarti, *İslâm aur Ârya Samâc*, ss. 9-10.

yapısı sağlam olan araştırmacılar tarafından bunların çalışma konusu yapılmasını sağlamaktır.

3.1- Kur'an'ın Vahiy Kaynaklı Olmasına Yönelik Eleştirileri

Sarasvati, tek geçerli otorite olarak Vedaları kabul ettiğinden Kur'an'ı ilahî kaynaklı bir metin olarak görmez. Bu düşüncesini temellendirmek için o, Kur'an'dan seçtiği bazı ayetleri kendi bakış açısına göre izah etmektedir. Ona göre Kur'an'da yer alan pek çok anlatım onun beşer üstü ilahî bir kudret tarafından vahyedilmediğini açık bir biçimde ortaya koyar. Örneğin Kur'an, "*Allah katında hak din İslâm'dır.*"²⁹ ifadesinde olduğu gibi pek çok yerde Müslümanları üstün tutan ifadeler kullanmış olduğundan Tanrı kitabı olmaz. Çünkü Tanrı belli bir kitlenin değil herkesin ilahıdır ve bütün mahlûkata eşit mesafede durmaktadır. Kaldı ki ilahî dinin menşei, miladi altıncı asırda neşet etmiş olan İslâm'dan çok daha erken dönemlere uzanır. O yüzden bu tür yanlı ifadelere yer veren bir kitap birkaç bağnazın sözünden başka bir şey değildir.³⁰

Kur'an'ın Arapça indirilmiş olmasını da bu bağlamda değerlendiren Sarasvati, bu durumun Arapların Kur'an'ı diğer milletlere göre daha kolay öğrenme ve anlamalarına yol açtığını düşünür. Ona göre ilahî kaynaklı olan bir metin tüm dillerden farklı bir yapıda ve hiçbir kimsenin anadilinde olmayacak şekilde inmiş olmalıdır ki kursesiz olabilsin. Bu niteliğe sahip yegâne metin ise Sanskritçe ifşa edilmiş olan Vedalar külliyatıdır. Nitekim bu metinler üzerinde uzmanlaşmak isteyen herkes, hangi millete mensup olursa olsun benzer bir çaba ortaya koymalıdır. Vedaların dilsel özelliği bunu gerektirir.³¹

Sarasvati'ye göre Kur'an'ın ilahî kaynaklı olamayacağının bir diğer delili Hinduizm'in temel inanç esaslarıyla örtüşmeyen fikirler ihtiva etmesidir. O, özellikle günah işleyenlerin tövbe ettikleri takdirde affedileceğini ifade eden Kur'an ayetlerini, *karma* yasasına aykırı olduğu gerekçesiyle şiddetli bir biçimde tenkit eder. Ona göre birey, kendi tercihleri neticesinde işlediği iyiliklere karşı iyilik, kötülüklerle karşı ise ceza görmelidir. Herhangi bir güç, evrende mevcut olan bu yasayı ihlal etmemelidir. Dolayısıyla bu ilkeye ters

²⁹ Âl-i İmrân 3: 19.

³⁰ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 665.

³¹ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 645.

düşen Kur'ân ayetleri, kişileri kötülük yapmaya teşvik ettiği ve günaha kapı araladığı için Tanrı tarafından söylenmiş sözler olamaz.³² Sarasvatî'nin burada Kur'ân'ı eleştirirken benzer konulara yer veren Hindu kutsal metinleri hakkında değerlendirme yapmamış olması dikkat çekicidir. Zira fikirlerini dayandırdığı erken dönem Veda metinlerinde yer alan kimi ifadelerde de bireylerin günahlardan arınmak için tanrılara çeşitli vesilelerle yakarıшта buldukları ve kefarete uygulaması gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.³³ Görünen o ki Sarasvatî, Tanrı'ya dua edilmesinin ve geçmiş hatalar için tövbede bulunulmasının günahları yok etmeyeceğini, bunların sadece daha fazla günah işlemenin önüne geçmeye vesile olacağını düşünmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de, Tevrat ve İncil gibi önceki kutsal metinlerin zikredilmiş olması Sarasvatî'ye göre Kur'ân'ın ilahî kaynaklı olmadığına bir başka göstergesidir. Sarasvatî ilgili eserinde "*Tanrı, Musa'nın kitabına bir şey eklemeyi unuttuğu için mi sonradan başka bir kitap daha gönderme ihtiyacı hissetmiştir?*" şeklinde bir soru ile Kur'ân'ın indirilmiş olmasının gereksiz olduğunu savunur. Ona göre Tanrı'nın bilgisi ve ilahî emirleri yanılmazdır; ne kadar zaman geçerse geçsin asla değişmezdir. O yüzden hakiki vahiy, Veda örneğinde olduğu gibi tek seferde eksiksiz bir biçimde tam bir kitap olarak indirilmiş olmalıdır.³⁴

Kur'ân'ın, ilahî bir kudret tarafından vahyedilmiş olamayacağını savunan Sarasvatî, İslâm peygamberini suçlayarak bu kitabın onun tarafından yazılmış olduğunu iddia eder. Bu bağlamda "*De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...*"³⁵ ayetini yorumlayan Sarasvatî, konu ile ilgili fikrini şu cümlelerle dile getirir:

"Muhammed ne kadar da zeki! Kendisine tâbi olanların Allah tarafından sevilleceğini ve günahlarının affolunacağını

³² Sarasvatî, *Satyarth Prakāṣ*, s. 694.

³³ "(Ey Tanrım) günah ve kötülük işlemişsem, yalan söylemiş ve yanlışlıkla yemin etmişsem bu lekeleri benden kurtar". Rigeda, 1, 22.23; R. Panikkar, "Awareness Sin and Guilt in Vedic Literature", *Global Religious Vision*, 1(2), 2000, s. 152.

³⁴ Sarasvatî, *Satyarth Prakāṣ*, ss. 646-647.

³⁵ Âl-i İmrân 3: 31.

bizzat Tanrısının ağzıyla dile getirmektedir. Bu tavır, Muhammed'in kalbinin saf olmadığını ve bencil çıkarlarına hizmet etmek için Kur'an'ı ürettiğini göstermektedir."³⁶

Peygamberin kendi düşüncelerini topluma empoze etmek ve halk nezdinde itibar kazanmak amacıyla Kur'an'ı kaleme aldığını iddia eden Sarasvati, Hz. Muhammed'i çok sert bir dille tenkit eder. Hz. Peygambere yönelik, Allah'ın adını kullanarak peşine takılan insanları yanlış yöne sürükleyip kandırdığı şeklinde bir ithamda bulunur.³⁷ O, Muhammed'in ilahî bir vahye muhatap olduğunu açıkladığı dönemde başka birinin de benzer bir iddia ile öne çıktığını ileri sürer. Sarasvati'ye göre Muhammed, En'âm suresi 93. ayette geçen ifadeleri³⁸ söz konusu rakibini yenmek ve toplumdaki otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla söylemiştir.³⁹ Benzer şekilde Ahzâb suresindeki ifadeler,⁴⁰ insanların savaş alanından kaçmama- ları ve Muhammed'in ordusunun zafer kazanıp hazinesini doldur- ması amacıyla üretilmiş sözlerdir. Dolayısıyla ilahî bilgiden yoksun olan Kur'an, dünyevi ve bireysel amaçlar için beşer tarafından der- lenmiş sözlerden ibarettir.⁴¹

3.2- Kur'an'daki Allah Tasavvuruna Yönelik Eleştirileri

Dayananda Sarasvati, eşi ve benzeri olmayan mutlak bir Tanrı'ya inanır. Vedalarda çok tanrıcılık olmadığını düşünen Sarasvati, bu metinlerde yer alan bütün tanrısal varlıkları, tek olan Tanrı'nın farklı sıfatları olarak değerlendirir. Vedalarda anlatılan bu Tanrı'ya aracı ve suret yapmaksızın yönelinmesi gerektiğini savunur. Böylece o, geleneksel Hindu inanışlarına itiraz ederek birey ile Tanrı arasında herhangi bir aracının olamayacağını ileri sürer.⁴²

Sarasvati'nin bu düşünceleri İslâm dinindeki tanrı inancına oldukça yakındır. Fakat Sarasvati, Kur'an'ı ilahî kaynaklı bir metin

³⁶ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 667.

³⁷ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 675.

³⁸ "Allah'a karşı yalan uyduran veya kendine bir şey vahyedilmemişken, "Bana vahyolundu" diyen, ya da "Allah'ın indirdiğinin benzerini ben de indireceğim" diye laf eden kimseden daha zalim kimdir?" En'âm 6: 93.

³⁹ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 676.

⁴⁰ "De ki: "Eğer siz ölümden ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir. O takdirde bile (hayatın zevklerinden) pek az yararlandırır- lırsınız." Ahzâb, 33: 16.

⁴¹ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 703.

⁴² Rai, *A History of the Arya Samaj*, s. 113.

olarak kabul etmediği için orada tasvir edilen tanrı tasavvurunu da noksan ve kusurlu bulur. Bu düşüncesini temellendirmek için Kur'ân'dan bazı ayetleri seçip kendi algısına göre yorumlayarak İslâm'daki Allah inancını tenkit etmeye çalışır. Ona göre Kur'ân'da betimlenen Allah tasavvuru, yüce Tanrı'nın taşınması gereken temel niteliklerden uzaktır. Bu bağlamda "...Allah zalim kimseleri hidayete erdirmez"⁴³ ayetini değerlendiren Sarasvati, burada geçen tanrı algısının noksan olduğunu savunur. Zira Tanrı denen varlığın esasında günahkârlara yol göstermesi gerektiğini; hikmet sahibi kimselerin zaten doğru yol üzerinde olduklarını belirtir. Bu yüzden Kur'ân'da zikredilen böyle bir tanrıya ihtiyaç olmadığını öne sürer.⁴⁴ Ona göre ancak herkese rehberlik eden ve yol gösteren varlık Tanrı olarak vasıflandırılabilir. Bu açıdan bakıldığında "*Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir.*"⁴⁵ gibi ayetlerde betimlenen tanrı tasavvuru bütün insanlığı kapsadığı için eksik ve geçersizdir.⁴⁶

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın mahiyeti ile ilgili bazı ifadeleri bağlamından koparıp lâfzî/literal olarak okuyan Sarasvati'nin İslâm inancındaki tanrı fikrini kendi bakış açısına göre eksik bulduğu görülür. Örneğin o, yerlerin ve göklerin belli bir süre içinde yaratılması ile ilgili Kur'ân ayetlerini⁴⁷ yorumlarken İslâm'daki Allah inancını şu cümlelerle eleştirir:

"Dünyayı altı gün içinde yaratan ve sonra Arş'a çekilen bir varlığın her şeye gücü yeten ve her yerde var olan Tanrı olması düşünülemez. O, dünyayı altı günde yarattıktan sonra yedinci günde tahtında dinlenmek zorunda kaldığına göre gerçekten yorulmuş olmalıdır. Her yerde hazır ve nâzır olmak gibi sıfatlardan yoksun olan böyle bir varlık, Tanrı olarak anılamaz. Böyle vasıflar hakiki bir Tanrı için sarf edilecek ifadeler değildir. Bu durum dahi Kur'ân'ın Tanrı kelamı olmadığını göstermektedir."⁴⁸

⁴³ Bakara 2: 258.

⁴⁴ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 664.

⁴⁵ Bakara 2: 269.

⁴⁶ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 665.

⁴⁷ "Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah'tır." A'râf 7: 54.

⁴⁸ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 677.

Bakara suresinde geçen “*Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin...*”⁴⁹ şeklindeki ifadeleri kendi perspektifinden değerlendiren Sarasvatî, hakiki Tanrı'nın insanlardan borç alacak kadar muhtaç bir varlık olamayacağını savunur ve böyle bir algıya sebebiyet verdiği için Kur'ân'daki tanrı tasavvurunu noksan bulur.⁵⁰ Bu bağlamda o, Hinduizm'de Tanrı'nın sıfatı olarak kullanılan ve “mutmain olan, arzuları karşılanmış olan” anlamındaki *Purnakama*⁵¹ ifadesinden hareketle düşüncesini temellendirmeye çalışır. Ona göre hiçbir şeye muhtaç olmayan Tanrı, gökyüzünde ya da yeryüzünde var olan her şeyi kendisi için değil ruhların iyiliği için yaratmış olmalıdır.⁵² Bu düşüncelerden yola çıkarak İslâm'daki Allah tasavvurunu eksik bulan Sarasvatî'nin önyargılı hareket ettiği ve Kur'ân'ı bütüncül bir gözle okumadığı anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân'da da “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. Ben, onlardan bir rızık istemiyorum. Bana yedirmelerini de istemiyorum. Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.*”⁵³ örneğinde olduğu gibi Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığı çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. Durum böyleyken Sarasvatî'nin bunları dikkate almamış olması ve sahip olduğu bakış açısını ortaya koymak adına kimi ayetlerden ilgili yerleri cimbızla çekip kendine göre yorumlamış olması dikkat çekicidir.

Sarasvatî'ye göre Tanrı, bireyin işlemiş olduğu eylemlerinin tam karşılığı olarak gereken cezayı veya mükâfatı vermelidir. Kimileri için bu dengeyi ve ölçüyü kaçıran Tanrı, adalet sıfatını yitirir. Bu açıdan o, Allah'ın dilediği kimseleri ve tövbe edenlerin günahlarını bağışlayacağını beyan ettiği Kur'ân ayetlerini eleştirir. İlgili eserde yer alan “*Tanrı'nın bağışlaması kişinin eylemlerine göre değil de kendi isteğine göre olursa kimse erdemli bir yaşam sürmek istemez ve günahattan uzak durma gibi bir çaba içinde olmaz. Dolayısıyla ne böyle bir söz veren varlık hakiki Tanrı olabilir ne de bunları içeren kitap, Tanrı'nın kitabı olabilir*” şeklindeki ifadeler,⁵⁴ Sarasvatî'nin bu yöndeki görüşlerini açıkça ortaya koyar. Yani Sarasvatî, iyi veya kötü işlenen her

⁴⁹ Bakara 2: 245.

⁵⁰ Sarasvatî, *Satyarth Prakaş*, s. 663.

⁵¹ Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*; c. I, s. 935.

⁵² Sarasvatî, *Satyarth Prakaş*, s. 664.

⁵³ Zâriyât 51: 56-58.

⁵⁴ Sarasvatî, *Satyarth Prakaş*, s. 670.

amelin misliyle karşılık bulacağı esasına dayanan *karma* teorisini temel görüş olarak kabul ettiği için Kur'ân'daki kimi ifadeleri Tanrı'nın adaletine ters düştüğü gerekçesiyle tenkit etmiştir.

Sarasvati, Kur'ân'da geçen bazı ifadelerin bireyleri putçuluğa ve şirke sevk ettiği iddiasında da bulunmuştur. Bu kapsamda Hac suresi 29. ayeti yorumlayan Sarasvati, Müslümanların Kâbe'ye yönelmelerini, eski adetlerini bırakamayan Hinduların, Durga⁵⁵ gibi tanrısal varlıklara özgü tapınaklara giderek orada ibadette bulunmalarına benzetmiştir.⁵⁶ Purana metinlerinde puta tapmaya teşvik eden ifadeler ile Kur'ân'da Mescid-i Haram'a yönelmeyi emreden ayetler⁵⁷ arasında bağ kuran Sarasvati, her iki kutsal metnin de şirke kapı araladığını şu cümlelerle dile getirmiştir:

“Purana metinlerine bağlananlar ile Müslümanlar arasındaki fark öncekilerin küçük putlar önünde eğilmeleri, Müslümanların ise büyük bir suret (Kâbe) önünde saygı göstermeleridir. Müslümanların durumu küçük şeylere takılıp büyük olanı gözden kaçıran adamın hali gibidir. Küçük putlara tapınmayı reddeden İslâm peygamberi, onun yerine tepe gibi büyük bir mabede (Kâbe) yönelmeyi İslâm inancına yerleştirmiştir. Bu, bir nevi putçuluk değil midir? Müslümanlar diğer dinleri kınamadan önce kendi inançlarındaki büyük putçuluğu bırakmalıdır. Bundan kurtulmak ise ancak Vedalarda temelleri atılan Hindu dinine iman etmekle mümkündür.”⁵⁸

Görüldüğü üzere Sarasvati'nin temel dayanak noktası Vedalardır. Bu düşüncesinde ısrarcı olan Sarasvati'nin, Kur'ân'daki bazı ayetleri özellikle seçtiği ve bağlamından kopararak kendine göre yorumladığı gayet açıktır. Kur'ân'ın ana vurgusu tevhit iken ve bunu teyit edip ispatlayan çok sayıda ayetler varken müellifin bunları görmezden gelmiş olması önyargılı ve tutucu hareket ettiğini gösterir.

⁵⁵ “Korunmuş yer” anlamına gelen *Durga*, Hint mitolojisinde önemli bir tanrıçadır. Hindular arasında ona tapınma kültürünün çok yaygın olduğu ve bunun günümüzde de geçerli olduğu tecrübi bilgilerle sabittir. Kendisine atfedilen pek çok tapınak inşa edilmiştir. Hindular kötülüklerden korunmak ve iyiliklere ermek amacıyla *Durga*'yı temsil eden figürlere ve suretlere tapınırlar.

⁵⁶ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 695.

⁵⁷ Bakara 2: 144.

⁵⁸ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 657.

3.3- Kur'ân Hükümlerine Yönelik Eleştirileri

Vedaları esas alarak oluşturmuş olduğu dinî ve ahlaki ilkeler, Sarasvati için vazgeçilmezdir. O, bunlarla örtüşmeyen bütün inanç veya görüşleri reddeder. Bu bağlamda o, ahiret inancı başta olmak üzere Kur'ân'da yer alan pek çok hükmü geçersiz kabul eder. Sarasvati, Kur'ân'da anlatılan öte dünya hayatının geçersiz olduğunu ve bu hususta tek doğru bilginin Hindu kutsal metninde yer aldığını “*Eğer adaletin ne olduğunu görmek istiyorsan adaleti sağlama konusunda hiçbir ertelemenin olmadığı ve herkesin amellerine göre yargılandığı Veda metinlerini oku ve takip et.*”⁵⁹ ifadeleriyle ortaya koymaya çalışır. Öldükten sonra tekrar doğuma inanan Sarasvati, Tanrı'nın hesap gününe kadar bütün ruhları gözetim altında tutup bekletmesini haksızlık ve zorbalık olarak değerlendirir.

Sarasvati, inanmayanların cehenneme gideceğini haber veren Kur'ân ayetlerini de tenkit eder. Benzer bir söylemin Puranalar'da da yer aldığını hatırlatan Sarasvati, her iki kutsal metinde yer alan bu iddiaların doğruyu yansıtmadığını öne sürer. Ona göre gerçek olan husus, inançları ne olursa olsun günahkârların acı çekmeye mahkûm olacağı, iyi ve erdemli olanların ise mutluluğa ulaşacağıdır.⁶⁰ Sarasvati, ölümden sonra ruhların cennet veya cehenneme giderek orada ebedî olarak kalacağı şeklinde bir inancı geçerli kabul etmez. Ona göre insanların işlemiş olduğu eylemler sonlu ve sınırlı olduğundan görecekları karşılık da sınırlı olmalıdır. Diğer taraftan insanın sürekli tatlı yemesi bir süre sonra kendisine bıkkınlık vereceği gibi, sonsuz bir mutluluk da ruhlar için bir yerden sonra çekilmez hale gelecektir. O yüzden ruhun, yaptığı iyiliklerin veya kötülüklerin karşılığını belli bir süre gördükten sonra tekrar dünyada doğması esasına dayanan *samsara* gerçek olan doktrindir.⁶¹

İslâm dini ile Hinduizm arasındaki temel farklardan biri kozmoloji ile ilgili inanç ve düşüncelerdir. İlkinde başı ve sonu belli olan bir âlem anlayışı varken ikincisinde sürekli devam eden döngüsel bir âlem tasavvuru mevcuttur. Bu farklılık her iki dinî geleneğe mensup bireylerin ölüm ötesi hayat, kurtuluş ve yaratılış gibi meselelerde farklı görüşler benimsemelerine sebep olmaktadır. Bu bağlamda Sarasvati, Kur'ân'daki ahiret hayatını onaylamadığı gibi yaratılış düşüncesini de geçersiz kabul eder. Ona göre *Brahman*

⁵⁹ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 665.

⁶⁰ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, ss. 647-648.

⁶¹ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, ss. 691-962.

(Tanrı), *atman* (ruh) ve *prakriti* (evrenin oluşumundaki ilk madde) olmak üzere üç ezeli varlık mevcuttur.⁶² Bir şeyin ortaya çıkması için etki ve tepkinin oluşması gerektiğini savunan Sarasvati, bunun gerçekleşmesi için ise başlangıcı olmayan bir unsura (*prakriti*) ihtiyaç olduğunu düşünür. Bu konunun daha iyi anlaşılması için o, çömlek örneğini verir. Nasıl ki çömlekçi, çömleği yapmadan önce kilin (maddi neden) ve bunu yapacak bir aletin bulunması gerekir. Bunun gibi evren de yaratılmadan önce Tanrı'nın ve *prakritinin* (maddi neden) bütün nitelikleriyle birlikte var olmaları icap eder. Bu düşünceden hareket eden Sarasvati, Allah'ın hiçbir şey yokken evreni yaratmış olduğunu beyan eden Kur'an ayetlerine itiraz eder ve Kur'an'daki yaratılış hadisesinin gerçeği yansıtmadığını savunur.⁶³ "Allah, bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece "ol" der, o da hemen olur" ⁶⁴ ayetini de tenkit eden Sarasvati, Allah'ın "ol" emrini duyan şeyin/varlığın ne olduğunu sorar. Netice itibariyle o, Tanrı'nın hiçbir şey yokken bu geniş evreni var etmiş olmasının imkân dâhilinde olmadığını ileri sürer.⁶⁵

Satyarth Prakaş adlı eserde zaman zaman Kur'an'daki ibadet ve dinî uygulamalarla ilgili ayetlerin de eleştiri konusu yapıldığı görülür. Bakara suresinde yer alan oruçla ilgili ifadeler bunlardan biridir.⁶⁶ Sarasvati'ye göre Kur'an'da zikredilen oruç ibadetinin kökeni, Hindu dini geleneğine dayanır. Araplar, Purana literatürünü takip eden bazı Hindulardan oruç ibadetini öğrenmişler ve bir takım değişiklikler yapmak suretiyle kendi kültürlerine uyarlamışlardır. Sarasvati'nin iddiasına göre Kur'an'daki oruç ibadetinin aslı *çandrayana* orucudur. Hindu kutsal metinlerinde "... kötü bir şey yapmış olan kişi bundan kurtulmak için kefarete olarak *çandrayana* orucu tutmalıdır" ⁶⁷ ifadelerinde olduğu gibi bu oruca sık sık atıf yapılmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde bu orucun alkollü içki içmek ve yanlışlıkla inek öldürmek gibi işlenen bir takım hatalara kefarete olması amacıyla tutulduğu ve oldukça katı kurallara ihtiva ettiği görülmektedir.⁶⁸ *Çandrayana*, dolunay günü başlar. İlk gün

⁶² Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 731.

⁶³ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 656.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3: 47.

⁶⁵ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, s. 668.

⁶⁶ Bakara 2: 187.

⁶⁷ Garuda Purana, 1.97.3.

⁶⁸ Shatanand Muni, *Shikshapatri Bhashya*, Shri Swaminarayan Mudralayana, Ahmedabad, 2002, s. 45.

*pañçagavya*⁶⁹ denilen yiyecekte bir lokma alınmak suretiyle oruca başlanır. Sonraki günlerde alınan lokma miktarı bir miktar artırılarak oruç, hilal görününceye kadar tutulur. Hilal görüldükten sonra ise uygulama tersine döner ve günlük yenilen lokma her geçen gün bir miktar azaltılır. Ay, dolunay şeklini alana kadar bu uygulama sürdürülmek suretiyle bir aylık *çandrayana* orucu tamamlanmış olur.⁷⁰ Böylesine katı ve zor olan oruç ibadetinin tarihsel süreçte Hinduların hepsi tarafından takip edilmediği ve günümüzde çok fazla uygulanır olmadığı bilinmektedir. Hinduizm içinde ortaya çıkmış kimi dinî akımlarda bu oruca önem verildiği anlaşılmaktadır. Şehristânî'nin (ö. 1153) verdiği bilgiye göre bu oruç, Hindular arasında aya tapan ve *cenderikiniyye* olarak bilinen topluluk arasında yaygın bir uygulama olmuştur. Bunlar, her ayın bir yarısında *çandrayana* orucu tutmuşlar, diğer yarısında ise oruçlarını açıp sevinç gösterisi olarak ayın ve tapındıkları putların önünde eğlenmişlerdir.⁷¹

Yukarıda bahsedilen oruç türünün bozulmuş şeklinin Araplar tarafından İslâm'a sokulduğunu iddia eden Sarasvatî, her iki dinî gelenek arasında ciddi farklılıkların ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu bağlamda o, Kur'ân'da Müslümanların oruçlu gecelerde kadınlarına yaklaşmalarına izin verildiğini, Hindu geleneğinde ise bu dönemde cinsel ilişkinin tamamen yasaklandığını belirtir. Yine İslâm'da iftardan sonra imsak vaktine kadar yiyip içmenin serbest olduğunu, *çandrayana*da ise orucun tüm gün devam ettiği bilgisini paylaşır. Buradan hareketle o, İslâm'daki oruç ibadetinin usulsüz ve basit olduğunu göstermek ister.⁷² Netice itibarıyla Sarasvatî, çelişkili ve geçersiz hükümler içeren Kur'ân'ın ve onu vaaz eden peygamberin terk edilmesi gerektiğini düşünmektedir. O, bu konudaki düşüncelerini "*Cehaletten kaynaklanan tüm inanışların reddedilmesi*

⁶⁹ *Pañçagavya*, "inekten elde edilen beş ürün" manasına gelir. İdrar, dışkı, süt, kaymak ve tereyağının belli oranda karıştırılması sonucu elde edilen bu yiyecek Hindu geleneğinde bazı özel dinî ibadet ve uygulamalarda kullanılır.

⁷⁰ Shatanand Muni, *Shikshapatri Bhashya*, s.363.

⁷¹ eş-Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal (I-II)*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur, Dar'ul-Marife, Beyrut, 1996, c. II, s. 610. Bîrûnî de eserinde Hindular arasında yaygın olan oruç türlerinden bahsederken *çandrayana* hakkında kısa bilgi vermektedir. Bkz. el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ lil-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l Akl ev Merzûle*, thk. Arif Ahmed Abd'ül Meani, Dâru'l-arab, 2015, s. 482; el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. K. Burslan, Haz. Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 405.

⁷² Sarasvatî, *Satyarth Prakaş*, s. 661.

gerekmektedir. Bütün bireyler tarafından takip edilmeyi hak eden yegâne din, Vedalar aracılığıyla tesis edilmiş olan Hindu öğretisidir. Zira 'sana-tana dharma', her insanın dürüst hareket etmesini ve kötülüğe sevk eden yolu terk etmesini temin eden bir dindir."⁷³ ifadeleriyle dile getirmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Müslümanların Hindistan'da yaklaşık sekiz asır devam eden hâkimiyetleri on dokuzuncu yüzyılın ortalarında sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Hindistan'ın siyasi, dinî ve kültürel yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Bunlardan biri, Hinduizm'i doğduğu topraklarda daha güçlü hale getirmek isteyen Hindu düşünürlerin bir takım tecdit hareketleri başlatmış olmasıdır. Bu amaçla ortaya çıkan ihya hareketleri taraftar bulmak ve fikri düşüncelerini daha geniş tabana yaymak amacıyla diğer din ve mensuplarına yönelik görüşler de sarf etmişlerdir. Bu bağlamda kimileri ötekine karşı daha kuşatıcı bir üslup benimserken kimisi de tamamen dışlayıcı ve eleştirel bir dil kullanmıştır. Bunda ise topluma yön veren Hindu düşünür ve politikacıların içinde buldukları dinî, siyasi ve içtimai konjunktür etkili olmuştur.

Dayananda Sarasvati tarafından 1875 yılında temelleri atılan Arya Samac, modern dönemde öne çıkan ihya hareketleri içerisinde en etkililerinden biri olmuştur. Hinduların genelini ilgilendiren eğitim, kast ve yoksulluk gibi toplumsal yaralara çare bulma arayışı ve öze dönerek dinî değerlere yeniden sarılma ülküsü, bu hareketin toplum nezdinde itibar kazanmasında etkili olmuştur. Sarasvati aynı zamanda Hindu-Müslüman ilişkileri hususunda dikkat çeken bir fikir adamıdır. Bu bağlamda onu önemli kılan husus, Hintçe kaleme aldığı "Hakikat Nuru" manasına gelen *Satyarth Prakaş* adlı eserinde Kur'an'a dair özel bir bölümün ayrılmış olmasıdır. Bu anlamda Sarasvati'nin İslâm'ı ve müntesiplerini detaylı olarak kritik eden ilk Hindu düşünürü olduğu ve Hindu-Müslüman reddiye geleneği açısından önemli bir isim olduğu söylenebilir.

Sarasvati bu eserinde Kur'an'daki yüz yetmiş civarında ayet-i kerimeyi referans olarak İslâmî inanç ve değerlere yönelik tenkitlerde bulunur. Bu kapsamsa onun, Urducadan Hintçeye yapılmış Kur'an çevirilerinden yararlandığı görülür. O, Kur'an'ın vahiy kaynaklı olmayıp beşer ürünü olduğunu, Kur'an'da tasvir edilen tanrı tasavvurunun hakikati yansıtmadığını ve içerisindeki hükümlerin

⁷³ Sarasvati, *Satyarth Prakaş*, ss. 672-673.

geçersiz olduğunu öne sürer. Vedaları esas alarak Hindu dinini yeniden canlandırma düşüncesiyle ortaya çıkmış olan Sarasvatî'nin, içinde yetiştiği Hindu kültürünü tenkit etmekle işe başladığı açıktır. Puta tapıcılık, kast ve *avatar* gibi asırlardır Hinduların sınımsız sarıldıkları inanç ve uygulamalara itiraz ettiği bilinmektedir. Geleneğini kutsayan Hindu toplumu içinde böyle bir çıkış yapmak kolay bir hadise değildir. O yüzden belli bir hedefe ulaşmak için önce "kendi kabuğunu kırarak" işe başlayan Sarasvatî'nin İslâm ve müntesiplerine yönelik ağır ifadelerde bulunmuş olmasını bu bağlamda değerlendirmek, meselenin anlaşılması açısından daha isabetli olacaktır.

Olayları kendi bakış açısına göre yorumlayan Sarasvatî'nin, Kur'ân'ı bütüncül bir gözle okumadığı, ayetlerin ve surelerin bağlamını dikkate almadığı ve Kur'ân'ın indiği ortamı göz önünde bulundurmadığı dikkati çeker. Örneğin, Kur'ân'da Hz. İbrahim ile ilgili anlatılan kıssanın veya Hac suresinde yer alan sinek örneğinin⁷⁴ kendi hayat tecrübesiyle alakalı hususlar içerdiği halde Sarasvatî'nin bu tür ayetlere, tespit edebildiğimiz kadarıyla, atıfta bulunmamış olması enteresandır. Bu durum dahi onun Kur'ân ayetlerini kritik ederken kendine göre tasarrufta bulunduğu, ön yargılı davrandığı ve tutarsız hareket ettiği yönündeki tespitlerimizi güçlendirmektedir. Fakat bu çalışma, Sarasvatî'nin eleştirilerine bir cevap niteliği taşımamaktadır. Burada amaçlanan Türk akademi çevrelerinde çok fazla araştırılmayan bir konuyu, Hinduların İslâm algısını, gündeme taşımak ve alt yapısı kuvvetli araştırmacılar tarafından Hindu-Müslüman ilişkileri konusunda daha fazla çalışmanın yapılmasına öncülük etmektir.

Kaynakça

- el-Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l Akl ev Merzûle*, thk. Arif Ahmed Abd'il Meani, Dâru'l-arab, 2015.
- el-Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. K. Burslan, Haz. Ali İhsan Yitik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Muni, Shatanand, *Shikshapatri Bhashya*, Shri Swaminarayan Mudralayana, Ahmedabad, 2002.

⁷⁴ Krş. Enbiyâ 21: 51-67; Hac 22: 73. Kaynaklar incelendiğinde Arya Samac düşünürlerine yönelik dönemin önde gelen Müslüman âlimlerinin de bu konuyla alakalı tenkitlerde buldukları görülür. Örneğin bkz. Abdülhak Vidyarti, *İslâm aur Ârya Samâc ki pacâs sâl âvezeş ka netice*, ss. 2-3.

- Panikkar, R., "Awareness Sin and Guilt in Vedic Literature", *Global Religious Vision*, 1(2), 2000, ss. 150-161.
- Patak, R. Ramçand, *Bhargav Adarş Hindi Şabdkoş*, Bhargav Bookdipo, Varanasi, 1942.
- Prasad, Durga, *An English Translation of the Satyarth Prakaş*, Lahore, Vircanand Press, 1908.
- "Punjab", *Imperial Gazetteer of India*, 1909.
- Ram, Pandit Lekh and Ram, Lala Atma, *Maharşi Swami Dayanand Sarasvati Ci Maharac Ka Civan Charitra*, Lahore, 1897.
- Rai, Lajpat, *A History of the Arya Samaj*, ed. Sriram Sharma, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1992.
- Sarasvati, Dayananda, *Satyarth Prakaş*, Vedik Pustakalay, Acmer, 2005.
- Saxena, Gulshan Swarup, *Arya Samaj Movement in India, 1875-1947*, Commonwealth Publishers, 1990.
- Sharma, Pandit Vishun Lal, *Hand book of the Arya Samaj*, Allahabad, Indian Press, 1912.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-nihal (I-II)*, thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur, Dar'ul-Marife, Beyrut, 1996.
- Vidyalankar, Satyaketu, *Arya Samaj Ka Itihas*, Arya Svadhyay Kendra, 1988.
- Vidyarti, Abdülhak, *İslâm aur Ârya Samâc ki pacâs sâl âvezeş ka netice*, Muslim Press, Lahor.
- Williams, M. Monier, *A Sanskrit-English Dictionary (I-II)*, Indica Books, Varanasi, 2008.

